

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА БАЊСКОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

Садржај: За разлику од простора високе контаминације, постоје и санатогени простори, као идеално место за разрешавање човекових рекреативних потреба, у које убрајамо бањска места. Ова места располажу бројним и разноврсним природним елементима са наглашеним здравствено-рекреативним функцијама (термоминерални извори, племенити гасови, пелоид, повољни климатски елементи, разноврсна вегетација и сл.), која одавно побуђују велико интересовање туристичке тражње. Србију популарно зову "државом бања", а такав епитет је добила због бројности термоминералних извора, дуге традиције и значаја у туристичком промету. Иако у Србији постоји велики број термалних и минералних извора, званична статистика бележи туристички промет само у 30-ак бања, на које отпада око 95% бањског туристичког промета наше земље. Предмет овог рада односи се на оцену стања и перспектива развоја бањског туризма у Србији. Посебна пажња је посвећена анализи мотивске основе за развој бањског туризма, затим разматрању најважнијих чинилаца туристичке валоризације бања Србије, утврђивању структурних својстава бањског туризма, поређењу искустава и резултата туристичке валоризације бања Србије са савременим трендовима развоја познатијих бањских центара у Европи, као и дефинисању најважнијих задатака унапређења бањског туризма у Србији.

Кључне речи: бање, туризам, развој, перспективе, Србија

Abstract: Apart from very contaminated spatial areas, there are places with attractive and non-polluted environment, that are suitable for tourism and recreation. Such places are spa resorts, characterised by numerous and various natural elements having significant health and recreative functions (thermo-mineral springs, rare gases, favourable climatic conditions, rich vegetation, etc.), which attract attention of ample tourist demand. Serbia is wellknown as a „country of spa resorts”, because of a great number of thermo-mineral springs, long tradition and their significance for tourism economy. Official statistical service keeps records of tourist flows only at 30 spa resorts (approximately), having participation at 95% of the total tourist trade in Serbia’s spas. The topic of this paper is devoted to estimation of the present state and perspectives of spa tourism in Serbia. Special attention is focused on: analysis of resources for spa tourism, discussion of key factors for tourist valorization of Serbia’s spas, investigation of structural features of spa tourism, comparison of Serbia’s experiences in domain of spa tourism with contemporary trends in certain spa resorts in other European countries, and, finally, defining the most important tasks for spa tourism improvement.

Key words: spa resorts, tourism, development, perspectives, Serbia

Увод

Бање се одликују израженим здравствено-рекреативним функцијама, услед богатства различитих природних елемената (термоминерални извори, племенити гасови, пелоид, климатски елементи, вегетација), због којих ова врста места одавно побуђује велико интересовање туристичке тражње. Србију популарно зову „државом бања“, због бројности термоминералних извора, дуге традиције и опште познатости бања, као и њиховог значаја у туристичком промету.

На територији Србије регистровано је око 300 извора минералних, односно

* Др Добрица Јовичић, Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд

термо-минералних вода (Станковић С., 2000). Међутим, знатно је већи број нерегистрованих, појединачних извора мање или веће издашности, које би требало каптирати, заштитити и утврдити њихов минерални састав. Богатство и разноврсност, а такође размештај и хемијски састав термо-минералних вода у Србији, у вези је са "сложеним тектонским односима" (бројне и испреплетане раседне линије) и разноврсним геолошким саставом терена, укључујући и велико распрострањење магматских стена.

Два главна географска подручја у којима су концентрисани термо-минерални извори Србије, односно бање као места која су се развила поред ових извора, укључују:

- ♦ *слив Западне Мораве*: Овчар Бања, Горња Трепча, Матарушка Бања, Врњачка Бања, Богутовачка Бања, Јошаничка Бања, Новопазарска Бања, Рајчиновачка Бања и др.;
- ♦ *слив Јужне Мораве*: Нишка Бања, Сокобања, Куршумлијска Бања, Пролом Бања, Звоначка Бања, Врањска Бања, Сијаринска Бања, Луковска Бања и сл.

Косово и Метохију такође одликује богатство термоминералних извора (Пећка Бања, Бањска, Клокот Бања).

Војводину карактерише мањи број термоминералних извора и бања (неке тек настају), веома дисперзног размештаја, као и неадекватна опремљеност за развој туристичке и лечилишне функције. Највећи број термо-минералних извора у Војводини откривен је приликом истражних бушења за нафту и воду за пиће. Већи туристички значај имају следеће бање: Кањижа на северу Бачке, Врдник и Стари Сланкамен у околини Фрушке горе, као и Русанда у Банату, код Зрењанина.

Изван ових подручја, од познатијих бања треба споменути Ковиљачу код Лознице, Буковичку Бању испод Букуље, Гамзиградску Бању код Зајечара и Брестовачку Бању код Бора.

Марковић Ј. (1987) је на територији наше земље издвојио следеће бањске зоне:

1. *Шумадијска*: Младеновачки селтерс, Буковичка Бања и Паланачки Кисељак;
2. *Западно-моравска*: Овчар Бања, Горња Трепча, Матарушка, Богутовачка и Врњачка Бања;
3. *Копанничко-јастребачка*: Јошаничка, Рибарска, Луковска, Куршумлијска и Пролом Бања;
4. *Новопазарско-прибојска*: Прибојска Бања, Прилички Кисељак, Новопазарска Бања, Рајчиновачка Бања;
5. *Јужно-моравска*: Сијаринска и Врањска Бања;
6. *Источно-србијанска*: Сокобања, Брестовачка, Гамзиградска, Звоначка и Нишка Бања;
7. *Западно-србијанска*: Бања Ковиљача и Врујци;
8. *Војвођанска*: Кањижа, Бања Јунаковић, Русанда, Врдник и Сланкамен;
9. *Косовска*: Илица и Клокот.

Од физичко-хемијских особина термо-минералних вода, температура је најважнија, превасходно због примене бањских вода у медицинске, али и у друге сврхе (гајење раног поврћа и цвећа). Највећи број термо-минералних извора у Србији припада групи хипотерми ($20-34^{\circ}\text{C}$), али 20-ак познатих бања има и изворе који их сврставају у хомеотерме ($34-38^{\circ}\text{C}$), па и у хипертерме (преко 38°C). Температура воде није пресудан чинилац у развоју бања, што нам показују примери Врањске ($90-92^{\circ}\text{C}$) и Јошаничке ($62-78^{\circ}\text{C}$) Бање, као недовољно развијених, док су знатно развијеније бање са нижим температурама воде (Врњачка Бања, Сокобања, Ковиљача). У неким бањама вода се мора и загревати да би се примењивала у терапеутске сврхе. Минералне воде са температуром испод 20°C називају се хладне минералне воде. Ове воде садрже угљен диоксид, имају пријатан и освежавајући укус, флаширају се и користе за пиће

(називају се и стоне воде).

Према температури воде, термо-минерални извори у бањама Србије могу се сврстати у 4 групе (Јовичић Ж., 2002):

1. *Хладне минералне воде:* у Буковичкој Бањи, Паланачком Кисељаку, Младеновачком селтерсу, Врњачкој Бањи, Клокот Бањи и др.;
2. *Хипотермалне воде:* у Сокобањи, Буковичкој Бањи, Бањи Ковиљачи, Звоначкој Бањи, Клокот Бањи и Обреновачкој Бањи;
3. *Хомеотермалне воде:* у Нишкој Бањи, Овчар Бањи, Брестовачкој Бањи, Луковској Бањи, Прибојској Бањи и Бањи Ковиљачи;
4. *Хипертермалне воде:* у Гамзиградској, Брестовачкој, Куршумлијској, Новопазарској, Сијаринској, Јошаничкој и Врањској Бањи.

У погледу минералног састава, највећи број извора познатих бања у Србији припада *сумпоровитим* (садрже сумпор водоник), али и *алкалним* водама (садрже натријум карбонат). Типични представници сумпоровитих вода су: Бања Ковиљача, Матарушка Бања, Рибарска Бања, Куршумлијска Бања, Врњачка Бања; док се алкалне воде јављају у следећим бањама: Буковичкој, Сијаринској и Богутовачкој Бањи, Кањижи и Клокоту. Важно је истаћи да сваки минерални извор има своје посебне особине, које проистичу из хемијских и физичких специфичности, тако да се минералне воде међусобно разликују и када припадају истој категорији. Међутим, минерални састав воде може да буде, али најчешће није пресудан чинилац у развоју, јер он зависи и од низа других природних и антропогених чинилаца.

Једна од основних балнеолошких особина термо-минералних извора је њихова лечилишна функција. Захваљујући лечилишној функцији, створена је традиција бањског лечења, формирану су специфични амбијенти а могло би се говорити и о одређеној врсти пијетета према овим местима. Бање Србије биле су познате још у Римско доба, посећиване су у Средњем веку, а рекли бисмо да тек предстоји период њиховог интензивног развоја. Нови период развоја започео је изградњом специјалистичких здравствених институција за различите врсте обољења у неким бањама (Врњачка, Сокобања, Нишка и др.), али и реконструкцијом и изградњом нових хотела.

Географски положај – кључан елемент туристичке валоризације бања

Географски положај је у односу на друге географске особине, највише утицао на разлике у туристичком промету бања, због чега и заслужује третман кључног елемента туристичке валоризације поменутих места. При разматрању и оцени географског положаја бања, највећи значај се мора посветити односу поменутих места према: важнијим комуникацијама, затим атрактивнијим туристичким мотивима, као и насељеним зонама.

Положај бања према важнијим комуникативним правцима

Положај бања према важнијим комуникативним правцима је један од најважнијих елемената туристичке валоризације бањских места, имајућу у виду да су комуникативни правци истовремено и правци туристичких кретања. У том погледу, *најповољнији положај имају бање које леже на међународним саобраћајницама у долинама Велике и Лужне Мораве*. Као што је познато, долинама ових река пролазе друмске и железничке комуникације на паневропском Коридору 10, који везује средњу и западну Европу са Југоистоком нашег континента и даље са Блиским истоком. Истовремено ово је и туристички правац који води ка источном Средоземљу, односно обалама Егејског, Црног и Средоземног мора. На овом правцу

најповољнији положај има Нишка Бања која лежи у близини града Ниша, као једног од 3 најзначајнија раскршћа у нашој земљи. Повољан положај према овом правцу има и Врањска Бања, док су остале бање у сливу Јужне Мораве знатно удаљеније. Значајан саобраћајни чинилац будућег туристичког активирања бања овог дела Србије свакако ће бити и аеродром у Нишу, који ће допринети бољој комуникативности датог подручја.

Други по значају комуникативни правац у Србији води долином Ибра и преко Косова и Метохије ка Скопљу и даље према југу. Овај правац се може третирати и као варијанта међународног пута долином Мораве. Предности Ибарског правца огледају се у томе што он има централни положај и што пресеца, у физичко-географском и културно-географском погледу, веома различите и туристички атрактивне просторе: Шумадију, долину Ибра, Косово и Македонију. *Најповољнији положај на Ибарском правцу имају Матарушка Бања, Горња Трепча и Бањска, а затим Богutowачка и Јошаничка Бања.*

Трећи по значају је комуникативни правац који води долином Западне Мораве и има облик трансверзале, пресецајући 3 уздужна правца (Моравски, Ибарски и Златиборски). *Најповољнији положај у односу на Западно-моравски коридор имају Врњачка и Овчар Бања.*

С обзиром да сва 3 комуникативна правца имају важну туристичку улогу, може се рећи да **од свих бања у Србији најповољнији саобраћајно-туристички положај имају Нишка, Матарушка и Врањска Бања, а нешто мање повољан Врњачка и Овчар Бања.**

Положај бања према градским насељима као емитивним подручјима

Београд као највећи град и Војводина коју одликује гушћа насељеност, представљају два најснажнија емитивна подручја туристичке тражње у Србији. Ова њихова функција базирана је и на културним и економским одликама становништва. Поред тога, подручје средишње Србије, такође, има одлике јаког туристичког дисперзива: реч је о градским насељима која леже у кругу полупречника од 40 до 50 км: Крагујевац, Чачак, Краљево, Крушевац, Параћин, Јагодина, Туприја. Нешто слабији туристички дисперзиви, али које треба истаћи су и Ниш са Лесковцем, Прокупљем и Алексинцем, као и Зајечар са Бором, Неготином и Књажевцем.

Имајући у виду овакав размештај емитивних туристичких подручја, може се закључити да *западно-моравско бањско подручје има најповољнији положај*, па је и разумљиво што то подручје апсорбује преко 50% промета у бањском туризму Србије (Јовичић Ж., 2002). У том подручју најповољнији положај имају Врњачка, Матарушка и Овчар Бања. У бањском подручју Јужне Мораве најповољнији положај имају Сокобања и Нишка Бања, а затим Куршумлијска и Врањска Бања. Поред тога, Ковиљача и Буковичка Бања такође имају повољан положај у односу на градска насеља као туристичке дисперзиве.

Положај бања према важнијим туристичким мотивима Србије

Градска насеља и културно-историјски споменици представљају важне туристичке вредности Србије, нарочито када је реч о иностраној клијентели. Близина већих градских насеља је од двоструког значаја за бање: то су дисперзиви домаћих али и центри међународних туристичких кретања. У том смислу, најповољније положаје имају Нишка и Врњачка Бања, а затим Матарушка, Овчар, Врањска и Буковичка Бања.

Када је реч о споменицима као туристичким мотивима, у великој су предности

бање које се налазе у околини Краљева, с обзиром да је реч о подручју које се оправдано назива културном ризницом Србије. Ту су: Студеница, Жича, Сопоћани, Љубостиња и друге споменичке вредности које се могу успешно интегрисати са понудом бањских места овог дела Србије (Матарушка, Врњачка, Овчар, Богутовачка и Јошаничка Бања), а чије учешће у бањским ноћењима наше земље износи око 50%.

С обзиром да и планине чине важну природну мотивску основу за развој туризма, близина Копаоника, Шаре и Проклетија даје предност Јошаничкој и косовским бањама. Свакако да и друге туристички афирмисане планине појачавају атрактивност бања у њиховом подножју: Озрен (Сокобања), Гоч (Врњачка Бања), Јастребац (Рибарска Бања) и Букуља (Буковичка Бања).

Треба истаћи да и близина, односно положај на рекама дају предност одређеним бањама: Матарушкој Бањи (Ибар), Ковиљачи (Дрина), Овчар Бањи (Западна Морава), Нишкој Бањи (Нишава) и сл.

На основу целокупне анализе туристичко-географског положаја бања Србије, могуће је издвојити 3 групе бања (Јовичић Ж., 2002):

- ♦ Прва група: бање са најпрометнијим положајем (Нишка и Матарушка Бања);
- ♦ Друга група: бање у непосредној близини важних комуникација (Овчар, Врњачка, Врањска, Богутовачка, Бањска и Јошаничка Бања);
- ♦ Трећа група: бање у близини других туристичких мотива (Сокобања, Ковиљача, Буковичка, Пећка, Новопазарска, Рајчиновачка и Клокот Бања).

Структурне одлике бањског туризма

Због рекреативне, а нарочито лечилишне функције, које се могу обављати преко целе године, туризам у бањским местима не би требало да има изразито сезонско обележје, мада се и у овом случају не сме занемарити фактор климе која утиче на општу туристичку покретљивост, па тако и на посећеност бања. Уколико одређена бања већи акценат у свом развоју ставља на рекреативну туристичку функцију, за очекивати је да туристички промет има нешто наглашеније сезонско обележје, што се посебно читује код бања које су лоциране у близини градских центара (излетнички туризам). Међутим, лечилишна функција у условима добре опремљености бања медицинским садржајима и услугама може се успешно развијати преко целе године.

Ипак, поменуте структурне одлике бањског туризма не важе у случају Србије, јер је у нашим бањама сезоничност туристичког промета веома изражена. Наиме, главна сезона у бањама Србије везује се за период од јуна до септембра, јер се тада оствари око 55% ноћења и 45% долазака туриста. Наглашен сезонски карактер бањског туризма Србије последица је његове једностраности, неогранизованости наступа на тржишту и заосталости понуде, јер се доминантна лечилишна функција због неопремљености бања углавном везује за летњу половину године.

Некомплетираност туристичке понуде, као и доста изражене разлике у комуникативности географског положаја, различито су се одразиле на сезонска колебања туристичког промета у појединим бањама. У том погледу, могу се издвојити 3 групе бања.

I групу чине бања које највећи део промета остварују у летњој половини године, а ту спадају: Богутовачка, Брестовачка, Луковска, Звоначка и Рајчиновачка Бања. У питању су бање са најмањим капацитетима, некомплетираном понудом и најмањим туристичким прометом, које одликује и већа удаљеност од значајнијих туристичких дисперзива наше земље. Ова група бања учествује са само 5-6% у укупном броју бањских ноћења у Србији.

II групу чине бање које имају јаче изражену и зимску сезону, с обзиром да се у

периоду септембар – април оствари преко 20% њиховог годишњег промета. Овде спада 5 наших најпосећенијих и најизграђенијих бања, које апсорбују преко 2/3 целокупног туристичког промета у бањама Србије: Врњачка Бања, Сокобања, Нишка Бања, Буковичка Бања и Ковиљача. Ова група бања има услове за развој више врста туристичког промета, због чега ће и убудуће имати велику улогу у туризму Србије.

III група бања апсорбује око 30% бањског туристичког промета и њих одликује променљива и неуједначена расподела туристичког промета по месецима. Међу овим бањама, знатно већи значај имају Матарушка Бања и Горња Трепча, због солидне изграђености и доброг положаја у односу на комуникативне правце.

Туристичка понуда бањских места Србије мора знатно више пратити захтеве тржишта, јер су бање одавно престале да буду “лечилишта”, борећи се све више за анимирање рекреативне клијентеле, односно туриста у правом смислу те речи. У складу са тим, похвално је истаћи пример Врњачке Бање, као наше најразвијеније бање, која поред лечилишне функције, успешно развија културни и манифестациони туризам (фестивали филмског сценарија, фолклора, лековитог биља...), затим планински и ловни туризам (бања лежи у подножју Гоча), као и излетнички и споменички туризам (посете Студеници, Жичи, Сопоћанима). Свакако се мора нагласити и чињеница да је Врњачка Бања израсла у један од најзначајнијих центара конгресног туризма у Србији.

Бањски туризам Србије карактерише изразита доминација промета домаћих гостију, док је учешће иностране клијентеле на веома ниском нивоу и има маргиналан карактер. Такав однос се, мање-више, задржао током читаве друге половине 20. века, као и првој деценији 21. века, иако су укупне прилике у којима се туризам развијао током поменутог периода биле веома променљиве. Нешто веће учешће (за наше услове) страних гостију у бањском промету забележено је на самом крају 1980-их година, када је туризам Србије у целини бележио до сада најбоље туристичке резултате. Рекреативни туризам, генерално гледано, карактерише мањи радијус кретања, па је тиме релативно лако објаснити доминацију домаћих посетилаца у бањском туристичком промету. Домаћи туризам у бањама Србије има дугу традицију. Први подаци о туристичком промету у Србији забележени су 1869. године у Врњачкој Бањи, а нешто касније се помиње и Сокобања (1893. г). Бањски туризам је нагло оживео после II светског рата, подстакнут државном социјалном политиком, па су 1960. године бање законским путем добиле статус природних лечилишта. Брзо се повећавао и број бања које су пружале здравствене и туристичке услуге, а оскудна материјална туристичка база хотелских и лечилишних објеката компензована је смештајем у домаћинствима који је дуго времена учествовао чак и са 75% у укупним бањским капацитетима. Повећана концентрација становништва у урбаним насељима, раст њиховог животног стандарда као и повећане потребе за туристичком рекреацијом, такође су битни чиниоци значајне посећености бања Србије од стране домаћих гостију, нарочито у периоду: 1970-1990. година. Разноврсност и терапеутска дејства термоминералних вода и других природних лековитих фактора, њихова просторна распоређеност (бања има скоро у свим деловима Србије), као и добра саобраћајна повезаност наших најзначајнијих бања са кључним емитивним подручјима, још више објашњавају чињеницу да је бањски туризам у читавом досадашњем периоду био доминантно ослоњен на домаћу клијентелу.

Табела 1. Доласци туриста (у хиљадама) у бањским местима Србије ⁽¹⁾

година	укупно туриста	страни туристи	учешће станих туриста
1970.	332	5	1,5%
1980.	464	7	1,5%
1985.	493	8	1,6%
1990.	454	28	6,1%
2000.	330	13	3,9%
2006.	319	17	5,3%

Просторна дистрибуција туристичког промета

Просторна дистрибуција је један од најкомплекснијих показатеља туристичког промета, који истовремено указује на природна својства мотива, као и на утицај туристичке изградње. Природна својства термоминералних вода и величина смештајних капацитета нису до сада имали пресудан утицај на величину туристичког промета које су остваривале поједине бање Србије. Али су зато, географски положај и удаљеност од градских насеља као основни елементи туристичке валоризације, пресудно утицали и на величину промета у бањама наше земље.

У Србији се према величини промета може издвојити неколико група бања. **I групу** чине наше најпосећеније бање: **Врњачка Бања и Сокобања**. Врњачка Бања је наша најразвијенија бања, која је са учешћем од око 20% у укупним бањским ноћењима далеко испред свих осталих бања у Србији. Најбоље резултате Врњачка Бања је, попут других туристички значајнијих центара у Србији, остваривала током 1980-их година. Каснији туристички резултати, у „кризним 1990-им годинама“ били су неупоредиво скромнији, међутим све време је присутна убедљива доминација Врњачке Бање у односу на остале бање у нашој земљи. У питању је наша најизграђенија бања, са најдужом традицијом, која лежи у подножју атрактивне планине Гоч и има најједначенију дистрибуцију промета по месецима у години, што указује на веома повољне перспективе њеног будућег развоја и због чега она заслужује посебно место у развоју туризма у Србији.

Одмах иза Врањачке Бање, по величини промета налази се Сокобања (18% учешћа у бањским ноћењима Србије у 2005.г.), са солидном смештајном базом и медицинским капацитетима, дугом традицијом и која заједно са Озреном, у чијем подножју се налази, чини јединствену туристичку и функционалну целину.

II групу чине бање које, појединачно гледано, остварују преко 100.000 ноћења годишње, где спадају **Нишка Бања, Ковиљача, Буковичка Бања** ⁽¹⁾ и **Матарушка Бања**, које припадају групи наших најразвијенијих бања. Ове бање се одликују релативно развијеном лечилишном функцијом, располажу солидном материјалном базом и имају повољан положај (близина комуникативних праваца, градских насеља и других мотива).

У III групу спадају бање које остварују преко 50.000 ноћења годишње, као што су: **Горња Трепча, Гамзиградска, Сијаринска и Пролом Бања**.

Међу осталим бањама треба издвојити још Врањску (одличан положај, најпознатија хипертерма у нашој земљи, са температуром воде вишом од 90°C), Богутовачку, Куршумлијску (близина Копаоника), као и Рибарску Бању која бележи значајан успон током протеклих неколико година, користећи погодности свог положаја јер се налази на падинама Јастрепца, у близини Крушевца, а такође је

¹ извор података: Завод за статистику Републике Србије

² Буковичка Бања последњих година бележи пад промета, због проблема са власничком трансформацијом смештајних објеката, али је по оствареним резултатима у другој половини 20. в. спадала међу водеће бање Србије

развила лечилишну функцију и унапредила материјалну базу. Све остале бање далеко заостају иза поменутих и у њима се не могу очекивати већи резултати у краћем и средњорочном периоду.

Генерално гледано, бањски туризам, слично осталим облицима промета у Србији, у првој деценији 21. века карактерише тренд стагнације, са око 1/3 учешћа у укупним туристичким ноћењима. Може се рећи да највећи број бања Србије има мали туристички промет, иако неке од њих имају или повољан географски положај (Овчар Бања) или су веома атрактивне (Јошаничка Бања). Узроци оваквом стању су различити: неплански приступ развоју, неизграђене саобраћајнице, одсуство пропаганде, удаљеност од градских насеља, итд.

Табела 2. Туристичка ноћења (у хиљадама) у познатијим бањама Србије ^(III)

бања	1970.г.	1980.г.	1990.г.	2000.г.	2006.г.
Врњачка	1.037	1.212	900	477	494
Сокобања	368	588	484	340	323
Нишка	308	458	271	420	201
Ковиљача	107	118	153	198	210
Буковичка	101	196	141	125	37
Матарушка	157	259	190	109	100
Врањска	74	86	67	43	32
Гамзиградска	27	41	94	76	66
Богутовачка	67	58	54	31	31
Горња Трепча	-	287	130	101	82

У две главне просторне целине познате по бројности бања реализује се скоро 85% укупног бањског туристичког промета у Србији. Наиме, западно-моравско подручје апсорбује око половине целокупног туристичког промета у бањама Србије, а јужно-моравско нешто више од од једне трећине. У оба подручја постоје бање са краћим (утицај транзита) и бање са дужим туристичким боравком (утицај лечилишне функције); такође, у обе групе постоје бање са изразито великим (повољни елементи валоризације) и са веома малим туристичким прометом (неповољни елементи туристичке валоризације). Изван ових подручја истичу се Буковичка Бања, Ковиљача и Гамзиградска Бања, које такође одликују повољни елементи валоризације, због чега заузимају значајно место у бањском туризму Србије.

Специфичности развоја бањског туризма у Европи

Крајем 19. и почетком 20. века, у својој иницијалној фази, бањски туризам у Европи је превасходно био везан за коришћење лековитих својстава термалних и минералних вода. На тој основи су се развијале многе познате бање, као што су: Виши, Монтекатини, Салсомајоре, Екс ле Бен, Брид ле Бен, Сен Жерве и др. У дужем периоду ова врста туризма била је луксуз предодређен за привилеговане класе. Развој бањског туризма у Алпима, нпр., почиње у време појаве железнице (19. век) и прво је имао само летњу сезону, ослоњен на бањске центре на ивицама ове планинске макро регије. Поред доминантне лечилишне функције, имао је и монденски карактер, због аристократског слоја као искључиве туристичке клијентеле. Термална купатила у центру насеља или изван њега, представљала су једини пол атракције за посетиоце. Касније се граде казина, сале за концерте, хиподроми и у новије време спортско-рекреативни садржаји (Јовичић Д., Ивановић В., 2006).

Виши у Француској је пример бање која је успешно интегрисала своје традиционалне вредности са захтевима савремене туристичке клијентеле. У почетку је

^{III} извор података: Завод за статистику Републике Србије

то била униполарна бања, при чему је туризам скоро у целини био фокусиран на смештајно-термалне објекте. Међутим, еволуцијом бање, све се више афирмише мултиполарни тип организације простора: туристи се размештају у више квартова који нису везани само за бањско лечење, већ и спортско-рекреативне, културне и забавне садржаје, чиме је униполаран туризам постао мултиполаран.

Оваква пракса карактерише и већину других бањских центара у Европи. Трансформацију униполарног у мултиполаран туризам, илуструје податак да је број туриста који не долазе ради лечења у 10-так најразвијенијих италијанских бања (Монтекатини, Салсмађоре, Бања ди Кашијана, Сан Ђулијано, Абано терме и др.) двоструко већи од оних који долазе искључиво ради лечења. У туристичкој понуди италијанских бања све су заступљенији конгресни садржаји, са једне стране, док се у бањама које леже на обали мора (посебно у регијама Лигуријска ривијера и Ривијера Ромањола), здравствено-лечилишни садржаји комбинују са купалишно-рекреативним туризмом. Просечан боравак у италијанским бањама износи нешто више од 5 дана, што је мање од планинских а нарочито приморских центара ове земље, што показује пад бројности клијентеле која посећује бањске центре ради дугих лечилишних третмана. О смањивању значаја традиционалне лечилишне функције италијанских бања сведоче и следећи подаци: учешће бањских центара у укупним домаћим туристичким ноћењима је само око 5% (знатно ниже од планинских и приморских центара); а учешће туристичких путовања мотивисаних потребом коришћења класичних бањских лечилишних третмана у укупним туристичким приходима у Италији износи само 3% (<http://www.enit.it>)

Француска, као једна од туристички најразвијенијих држава у свету, располаже са преко стотину уређених бањских места, претежно лоцираних у подножјима и нижим деловима атрактивних планинских система (Вогези, Алпи, Пиринеји и Централни Масив), као што су: Дивон ле Бен, Екс ле Бен, Виши, Евиан, Вител и други центри. Кључне новине у поменутих центрима везане за тржишни наступ и анимирање туристичке клијентеле током последњих година односе се на анимирање млађих особа путем понуде *wellness* програма*. Ови програми укључују краће боравке (6-7 дана или “викенд пакети”) сачињене од следећих елемената: упражњавање физичких активности, конзумирање здраве хране, духовне активности, лична релаксација, различити видови масаже, одвикавање од пушења, естетски третмани, смањивање телесне тежине и сл. Wellness програми су усмерени на успостављање и јачање хармоније између здравственог стања тела и духа у људском организму, што подразумева самоодговорност човека и његов одговоран и савестан однос према природи и окружењу. Према подацима Француске туристичке организације, wellness програми намењени здравим људима (и туристима ужем смислу ове речи) све више потискују класичне лечилишне третмане намењене болесним лицима. Оваква искуства и трендови потврђују комплементарност туристичко-рекреативне и здравствене функције бањских места, све више усмерених на анимирање клијентеле релативно млађе старосне доби, којој се махом нуде атрактивни садржаји ради побољшавања општег здравственог стања и превенције различитих обољења (<http://www.francetourism.com>).

Поједине алпске бање су се током последњих деценија 20. века у великој мери оријентисале на зимске спортове. Реч је о бањама које се налазе на нешто већој надморској висини и у окружењу високих планина (Сент Мориц у швајцарској регији Граубинден, Бадгаштајн у аустријском делу Тирола и Сен Жерве у регији Мон Блана у Француској). У овим центрима класични бањски садржаји и услуге имају претежно

* термин *wellness* је изведен од енглеских речи: *wellbeing* (добро осећање) и *fitness* (добро здравствено и телесно стање)

комплементаран карактер у туристичкој понуди (Васовић М., Јовичић Ж., 1982).

Интегрисање традиционалног бањског туризма са другим облицима туризма, користи и суседна Мађарска, где се под програмима „Land of Spas“ („земља бања“) лечилишна својства термоминералних извора ове државе комбинују са посетама Будимпешти и другим већим градовима.

Концепт строго специјализованих и униполарних бањских центара највећим делом је превазиђен, што је један од закључака Међународног конгреса о бањском туризму одржаном у Галицији 1999. г. Здравствено-рекреативни садржаји и услуге намењени људима различите старосне доби, базирани на краћим боравцима ради побољшања укупног здравственог стања, потискују традиционалне и дуге лечилишне третмане. Друго битно обележје савременог развоја бањског туризма у Европи односи се на мултиполарност ових центара који развијају више полова туристичких атракција (здравствене услуге, рекреативне активности, споменички, манифестациони, конгресни туризам, забавно-уметнички садржаји и сл.) чиме привлаче хетерогенију структуру гостију (www.atlanticocongresos.com/turismotermal).

Међународна искуства и савремене тенденције у развоју бањских места и обликовању њихове интегралне туристичке понуде, морају бити уважавани у трасирању будућих путева развоја бањског туризма у Србији, који већ више деценија бележи стагнацију и пад. То је последица застарелости понуде, инертности, низа организационих мањкавости, неуважавања принципа „benchmarking-a“ (пратити и угледати се на позитивна искуства конкуренције у туризму) и других слабости субјективне природе, а не само објективних тешкоћа везаних за политичко-безбедносну и социо-економску нестабилност у Србији и њеном непосредном окружењу током протеклих 15-ак година.

Перспективе бањског туризма у Србији

Стање бањског туризма у Србији (као и туризма у целини), није на задовољавајућем нивоу, што се може објаснити деловањем низа разлога, субјективне и објективне природе. Ипак, перспективе бањског туризма у Србији могу се оценити позитивним, имајућу у виду да је у питању облик промета који већ више деценија заузима водеће место у туризму наше земље.

Усмеравање будућег развоја бањског туризма мора се темељити на стратегијском приступу, што је суштински предуслов развоја савременог туризма у свету. Дефинисањем стратегије бањског туризма треба одредити циљеве и начин (технике, средства) како да се постављени циљеви и остваре. Битна одредба стратегије је њена динамичност, односно антиципирање и прилагођавање променама. То значи да би стратегија развоја бањског туризма морала уважавати комплексност промена које се континуирано дешавају у окружењу (тржишном, економском, еколошком, политичком, технолошком, саобраћајном...), али и уважити следеће принципе:

- ♦ оријентисаност према примени - развити упутства која треба да омогуће практично деловање свих субјеката који су укључени у туристичко привређивање у бањским местима (непосредни носиоци понуде, државни и локални органи, домицилно становништво);
- ♦ оријентисаност према систему – туризам треба третирати као целину (систем), водећи рачуна о свим њеним елементима (подсистемима), као и специфичностима међусобних односа између тих елемената;
- ♦ вишедимензионалност – планирање туризма има вишедимензионалан карактер јер третира хетерогене аспекте и елементе овог комплексног феномена: материјални (изградња туристичких капацитета и инфраструктурних садржаја), функционални

(развојне форме и облици туристичког промета) и организациони елементи (мере и прописи за унапређење и подстицање туристичког развоја);

- ◆ интегралност – потреба интегрисања различитих елемената и подсистема који чине туризам (интерна интегралност) и истовремено интегрисање туризма у окружење, односно општи концепт развоја државе и њених ужих просторних целина (екстерна интегралност);
- ◆ оријентисаност према вредностима – планирање туризма мора развијати и подстицати различите типове вредности: очуваност и аутентичност природно-еколошке средине, гостопримство, квалитет медицинских, хотелских, саобраћајних услуга, заштита туристичке клијентеле и сл.

Будући развој туризма у нашим бањама мора се заснивати на *тржишној специјализацији*. Наиме, велики број бања којима Србија располаже утиче на дистрибуцију укупне масе ноћења у овим местима, због чега треба вршити специјализацију у њиховом даљем развоју, имајући у виду чињеницу да се термоминералне воде могу разноврсно користити. Значи, свака бања мора свој концепт развоја прилагодити циљном сегменту (сегментима) туристичке клијентеле, што значи да се специјализира за оне облике промета који ће јој донети највећу профитабилност на тржишту. Специјализација може убрзати диференцирање лечилишне од рекреативне функције бањских места, понегде потпуно трансформисати лечилишну у рекреативну функцију, а свуда повећати туристичку потрошњу. Према томе, специјализација за развој појединих врста туристичког промета представљала би основу концепције бањског туризма. Специјализација би могла да се третира и као услов за повећање туристичке потрошње и као израз богатства термоминералних вода наше земље.

Табела 3. Предности и недостаци бањског туризма у Србији ^(IV)

ПРЕДНОСТИ	НЕДОСТАЦИ
<ul style="list-style-type: none"> ◆ традиција посете и боравка у бањама; ◆ лековити природни и здравствени фактори; ◆ високо образовни кадрови; ◆ богато културно-историјско наслеђе; ◆ географски положај; ◆ квалитет животне средине; ◆ могућности производње здраве хране; ◆ ниска цена терапеутских програма; 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ незадовољавајућа општа и туристичка инфраструктура; ◆ застарелост медицинске опреме; ◆ недостатак стратегијског приступа планирању бањског туризма; ◆ неадекватни програми едукације за нове профиле кадрова у туризму; ◆ недостатак квалитетних маркетиншких истраживања; ◆ непостојање стабилних финансијских извора; ◆ нестабилна политичка ситуација;

Скоро ни једна бања у Србији (можда је изузетак Рибарска Бања) није се развијала искључиво као медицинско-лечилишни центар, иако су се неке од њих значајно афирмисале у развоју лечилишне функције, као што су Врњачка Бања (лечење болести дигестивног тракта), Сокобања (лечење болести дисајних органа) или Нишка Бања (лечење реуматских и срчаних обољења). Такође, ни једна бања се није искључиво развијала као туристичко-рекреативни центар. Поједине развијеније бање су настојале да обогате своју понуду различитим активностима и садржајима комплементарним туризму и тако привуку бројнију клијентелу, остварујући веће приходе (нпр., Врњачка Бања је пуно пажње посветила организовању конгресних скупова, а у Сокобањи је подигнута фабрика за производњу сувенира). Ипак, концепт тржишне специјализације до сада није заживео у бањама Србије.

^{IV} извод из SWOT анализе коју је израдило Удружење бањских и климатских места Србије

Туризам и здравство у бањама Србије, слично искуствима других земаља, треба развијати по јединственом концепту који уважава комплементарност бањског лечења и рекреативног туризма, али без шаблона. Нужно је да се истраживањима утврде модели развоја који би уважавали специфичности бања појединачно. У креирању тих модела учествовали би тимови експерата, сачињени од балнеолога, туризмолога, географа, економиста, урбаниста, социолога и психолога.

Комплементарност туристичко-рекреативне и здравствене функције бањских места, најбоље потврђују *wellness*^(V) програми, који су нашли примену у многим развијеним бањама Европе и чија искуства би требало да користи и Србија. Први кораци у креирању *wellness* програма начињени су отварањем Wellness Центра у Врњачкој Бањи, као и трансформацијом хотела Извор у Аранђеловцу у први *wellness* хотел у нашој земљи. Оправданост инвестирања у овакве програме лежи, пре свега, у чињеници да се тиме бањска понуда усмерава на нове сегменте тражње који до сада нису били предмет тржишног анимирања, а то су: млади, амбициозни и пословно успешни људи, захтевни гости који траже ванстандардну понуду, богатија домаћа и страна клијентела, пасивни и активни рекреативци и др. Инкорпорирањем *wellness* програма у концепт развоја бања Србије значајно се може поправити њихов имиџ на домаћем и страном туристичком тржишту, што ће донети и веће приходе.

Скоро све бање Србије леже у подножју неке планине и тиме се намећу *могућности корелативног развоја планинског и бањског туризма*, односно комбинованог климатског и бањског лечења. Такве могућности посебно дају предност Врњачкој Бањи (Гоч), Сокобањи (Озрен), Буковичкој (Букуља) и Јошаничкој Бањи (Копаник). Реч је о бањама код којих би повезивање бањског и планинског туризма представљало посебну врсту „специјализације“ у њиховом развоју, али би такве односе требало утврдити и код осталих бања. Односи између бања и суседних планина могу бити веома различити: од потпуног функционалног уклапања Јошаничке Бање у развој туризма на Копанику до инкорпорирања Букуље у концепт развоја Буковичке Бање.

Упркос томе што своју здравствено-лечилишну и туристичку функцију бање могу обављати преко целе године, ипак се туристички промет у нашим бањама снажно везује за летњу сезону. Један од разлога свакако лежи у чињеници да летњи период карактерише сезона годишњих одмора и дејство овог фактора се не може избећи. Међутим, утицај сезоничности може се значајно ублажити, не само развојем лечилишне функције, него и *обогаћивањем понуде другим садржајима који би привукли клијентелу у ван сезонском периоду*, доприносећи бољим пословним резултатима и равномернијој расподели промета током године.

Бање које се налазе у близини већих градова и развијеније бање са снажнијом материјалном базом имају одређене предности над осталим бањама, у погледу креирања диверзификоване туристичке понуде. Обогаћена и атрактивна понуда током целе године подразумева увођење рекреативних, културно-уметничких и забавних садржаја, организацију сајмова, конгреса и других манифестација, као и организовање производних делатности комплементарних туризму: флаширање бањских вода, производња поврћа и цвећа (топле леје), обнова старих заната, производња сувенира. Термална вода у бањама се може користити и за обезбеђење топлотне енергије, односно грејање објеката (најобимнија топлификација је извршена у Врањској и Сијаринској Бањи).

Позитиван пример бање у којој је највише успеха постигнуто на плану диверзификације туристичке понуде, односи се на нашу најразвијенију бању –

^V термин *wellness* је изведен од енглеских речи: *wellbeing* (добро осећање) и *fitness* (добро здравствено и телесно стање)

Врњачку Бању. Значајно место у њеној понуди припада спортском и спортско-рекреативном (припреме спортских екипа, спортске игре, различите рекреативне активности на отвореном и у затвореном простору) и спортско-риболовном туризму (Западна Морава). Близина Гоча пружа одличне услове за повезивање бањског и планинског туризма (лов, зимски спортови, летње рекреативне активности). Врњачка Бања, такође, обилује културним и забавним догађајима (манifestациони туризам) током целе године: Врњачке културне свечаности, фестивал филмског сценарија, фестивал фолклора, Међународна цез радионица, Дани српског театра и др. Гостима Врњачке Бање на располагању су организоване посете до манастира, црква и других споменичких вредности – Студеница, Жича, Градац, Каленић, Љубостиња, Велуђе, Лазарица и др., имајући у виду да се ова бања налази у изузетно хетерогеном мотивском окружењу (споменички и излетнички туризам). Врњачка Бања се све више афирмише и као центар конгресног туризма, јер се у њој посебна пажња посвећује уређењу и опремању простора за организацију конгреса и других научно-стручних и пословних скупова.

Досадашњи развој бањског туризма у Србији карактерисала је потпуна доминација домаћег над прометом страних гостију. И поред тога, *инострани туризам мора бити један од приоритетних праваца у даљем развоју бања* као лечилишних, а посебно туристичко-рекреативних места.

У погледу развоја иностраног туризма, I групу приоритета чине 4 бање: а) Јошаничка - испод Копаоника, због могућности ове планине на међународном туристичком тржишту; 2) Буковичка - због релативне близине Београда и могућности туристичког уобличавања планине Букуље; 3) Нишка - због повољног положаја на међународном саобраћајно-туристичком правцу и солидне материјалне базе; 4) Врањска – такође због повољног положаја према међународном саобраћајно-туристичком правцу, али и туристичких атрибута најтоплијих термоминералних извора у Србији и могућности различите примене топлих вода (Јовичић Ж., 2002).

II групу приоритета чине Врњачка, Сокобања, Матарушка, Ковиљача и Сијаринска Бања, које имају изграђене физиономије и запажене резултате у укупном промету. Реално је очекивати да ће трендови њиховог развоја и даље бити ослоњени на стандардну понуду за широк дијапазон посетилаца, при чему је могуће развијати и инострани туризам, уз нужно комплетирање понуде, организациону и кадровску трансформацију.

Битан фактор будућег развоја бањског туризма у Србији односи се на *успешну реализацију процеса приватизације бањских хотела и специјализованих здравствених објеката*. Ови процеси треба да се одвијају паралелно и буду међусобно усклађени, а први успешни резултати у овом домену могу се очекивати у нашим најразвијенијим бањама, пре свега Врњачкој Бањи и Сокобањи.

Заштита животне средине у бањама Србије

Бањска места Србије представљају велике еколошке потенцијале и природне ресурсе од националног значаја, који заслужују и *посебне мере заштите*, уз активну улогу и одговорност, како јавног тако и приватног сектора. Неуважавање интегралног концепта развоја и стихијност у туристичкој изградњи довели су у протеклом периоду до низа негативних ефеката, чиме се угрожавају природни лековити фактори и целокупан амбијент бањских места (деградација најатрактивнијих делова бања услед непланске изградње, неконтролисано подизање викенд кућа, одсуство зонирања, неадекватно поступање са отпадним материјама, повећано аерозагађење проузроковано јачањем моторизованог туризма и сл.).

Проблеме заштите бањских места у Србији посебно је фокусирао аутор

Николић С. (1998), који је утврдио методолошки поступак и критеријуме вредновања посебних природних вредности и укупних еколошких потенцијала бањских места у Србији. При вредновању бања, поменути аутор је користио следеће критеријуме:

- ◆ природне карактеристике термоминералних извора;
- ◆ природни амбијент;
- ◆ уређеност и опремљеност;
- ◆ урбанизација и
- ◆ измењеност природног пејзажа.

Вредновањем бања на основу поменутих критеријума, аутор Николић је издвојио прву ранг групу од 7 бања: Куршумлијска, Брестовачка, Врњачка, Рибарска, Врањска, Јошаничка и Сијаринска Бања. Евидентно је да поменуте бање, изузев Врњачке, не спадају међу најразвијеније бање, из чега се може извући закључак који указује на низак степен очуваности природне средине, висок степен урбанизације и недовољну уређеност и комуналну опремљеност ових туристичких места. Наиме, што је нека бања у Србији развијенија то је њен природни амбијент више деградиран и измењен (и обрнуто). Значи да се еколошке вредности бања Србије могу очувати само активном и континуираном заштитом, која представља један од приоритета у развоју ових места.

Имајући у виду поменуто истраживање, као и потребу санирања постојећих еколошких последица, превенције могућих негативних ефеката у наредном периоду и очувања стабилне природно-еколошке основе будућег развоја бањских места, пуна пажња се мора посветити доношењу низа законских, просторно-планских, организационих, пропагандно-информативних и едукативних мера и активности. Међу најважнијим од њих, спадају следеће:

- ◆ израда основног планског документа целокупног развоја бања, коме морају бити подређени сви планови и програми развоја, укључујући туризам;
- ◆ активирање туризму комплементарних делатности, како би се проширила и обогатила основа туристичке понуде, омогућио равномернији развој и смањили притисци на највредније делове бањских места;
- ◆ спровођење сложеног поступка планирања просторног размештаја и изградње свих потребних капацитета, уз претходно обављен поступак Анализе утицаја на животну средину (АУС);
- ◆ просторно раздвајање објеката и површина за лечилишну и туристичко-рекреативну намену;
- ◆ иницирање ширих просторних целина у непосредном бањском окружењу, са циљем интегралне заштите и валоризације свих вредности датог подручја;
- ◆ адекватнија кадровска екипираност свих организација и институција у бањама;
- ◆ стварање модерног концепта информативно-водичке службе која би на ефикаснији начин опслуживала туристички промет;
- ◆ развој свести и културе о потреби заштите бањског простора, што представља трајни задатак (Јовичић Д., Ивановић В., 2006).

Закључак

Бање се могу окарактерисати као сложени природни мотиви, са хидрографским, климатским, геоморфолошким и биогеографским елементима, мада поједине бање имају и својства културних туристичких мотива (амбијенталне и манифестационе вредности Врњачке бање, нпр.), што је све резултат појачаних активности на обogaћењу укупне туристичке понуде бањских места. Уосталом, савремен развој туристичке делатности базира се на интегралном приступу и фузионисању рекреативних и културних садржаја у туристичкој понуди.

Туризам у бањама Србије има дугу традицију и ова места се, уз Београд и веће градове, могу сматрати првим туристичким подручјима и туристичким центрима у Србији. Успон бањског туризма посебно био изражен у првим деценијама после II светског рата, када су подстакнуте државном социјалном политиком, бање законским путем добиле статус природних лечилшта. Јачањем тржишних односа у привреди крајем 1960-их година, тежиште развоја туризма у Србији се преноси на планинска места и веће градове (нарочито Београд) и од тада бањски туризам бележи стагнацију и пад у укупном туризму наше земље. Након велике кризе у последњој деценији 20. века, бањски туризам у првим годинама 21. века остварује одређен напредак, али се он остварује споријим темпом, у односу на планински и градски туризам наше земље. Ипак, несумњиво је да ће и у наредним деценијама бањски туризам, уз планински и градски туризам, спадати у најважније мотивске облике туристичког промета у нашој земљи, чији ће резултати, највећим делом, зависити од успешности примене следећих мера: очување еколошко-туристичких потенцијала, јачање материјалне основе туристичког привређивања, тржишна специјализација и боља организација туристичке понуде, као и усвајање регионалног концепта туристичког развоја.

Међу бањама Србије, издваја се група од десетак бања које су стекле тржишну афирмацију као самостални туристички мотиви (Врњачка, Нишка, Сокобања, Матарушка, Горња Трпача, Сијаринска, Ковиљача, Пролом, Буковичка, Врањска Бања), од којих су неке израсле и у урбана градска насеља са проширеним функцијама. Ова група бања има најповољније перспективе развоја у наредном периоду, нарочито на краћи и средњи рок, због утицаја различитих чинилаца (традиција, постигнути резултати у претходном периоду, хетерогена мотивска основа, солидна материјална база, повољан географски положај и сл.) За разлику од њих, све остале бање Србије имају карактер комплементарних туристичких вредности и у њима се значајнији туристички резултати могу очекивати тек у дужем временском периоду.

Литература

- Васовић, М., Јовичић, Ж. (1982). *Важније туристичко-географске регије Европе*. Београд: „Рад“
- Николић, С. (1998). *Природа и туризам Србије*. Београд: ЕКО-ЦЕНТАР, Београд: Завод за заштиту природе Србије
- Ромелић, Ј. (2008). *Туристичке регије Србије*. Нови Сад: Природно-математички факултет
- Станковић, С. (1979). Бањски туризам Југославије. *Гласник Српског географског друштва*, 2.
- Станковић, С. (2000). *Туристичка географија*. Београд: Географски факултет
- Станковић, С. (2005). Врњачка Бања – 170 година од прве научне анализе лековите воде. *Гласник Српског географског друштва*, вол. 85, бр. 2, стр. 37-48
- Марковић, Ђ., Ј. (1987). *Бање Југославије*. Београд: „Туристичка штампа“
- Министарство економије и регионалног развоја Републике Србије (2007). *Стратегија развоја туризма Србије до 2015. године*. Београд
- Јовичић, Ж (2002). *Туризам Србије*. Београд: „Туристичка штампа“
- Јовичић, Д., Ивановић, В. (2006). *Туризам и простор*. Београд: „Тон ПЛУС“
- *** (1970-2006). *Статистички годишњак*. Београд: Републички завод за статистику Србије
- Horowitz, M.D. (2007). Medical tourism-health care in the global economy. *Physician Executive* vol. 33, issue 6, Detroit: Thomson Gale
- Томић, Е. (2006). *Дестинације здравственог туризма*. Нови Сад: „Прометеј“
- European Commission (1996). *Il turismo termale Europeo*. Bologna: Tipolitografia CASMA
- Association Internationale d'experts Scientifiques du Tourisme. (1989). *From traditional spa tourism to modern forms of health tourism*. Budapest: AIEST

У припреми рада коришћени су и подаци са следећих Интернет адреса:

<http://www.accorthalassa.com>

<http://www.francetourism.com>

<http://www.enit.it>

<http://www.merr.sr.gov.yu/dokumenti/>

Summary

PRESENT STATE AND PERSPECTIVES OF SPA TOURISM DEVELOPMENT IN SERBIA

Spa resorts are characterised by numerous and various natural elements having significant health and recreative functions (thermo-mineral springs, rare gases, favourable climatic conditions, rich vegetation, etc.), which attract attention of ample tourist demand. Serbia is wellknown as a „country of spa resorts”, because of a great number of thermo-mineral springs, long tradition and general notoriety of its spa resorts, including their significance for tourist trade. Official statistical service keeps records of tourist flows only at 30 spa resorts (approximately), having participation at 95% of the total tourist trade in Serbia’s spas. The topic of this paper is devoted to estimation of the present state and perspectives of spa tourism in Serbia. Special attention is focused on: analysis of resources for spa tourism, discussion of key factors for tourist valorization of Serbia’s spas, investigation of structural features of spa tourism, comparison of Serbia’s experiences in domain of spa tourism with contemporary trends in certain spa resorts in other European countries, and, finally, defining the most important tasks for spa tourism improvement in the future period. Tourism activity in Serbia’s spa resorts has a long tradition, and those places are, besides Belgrade and great cities, the firstly established tourist areas in our country. The highest growth of spa tourism was registered in the first decades after the II World war, because of a strong support by the National social policy, resulted in the fact that Serbia’s spas gained the status of “natural healing sites”. Development of market relations and rules in Serbia’s economy at the end of 1960’s, has provoked the stagnation and decline of spa tourism. After the big crises in the last decade of 20th century, tourism in Serbia’s spas has been recovering since 2000, but it still lags behind effects of a tourism activity in the mountains and cities of our country. However, spa tourism will stay among the most important types of tourist trade in next decades in Serbia, besides city tourism and mountainous tourism. The growing extent of endangerment of surface waters will stress the importance of thermo-mineral springs in the future period, because of their curative role, and their hygienic, physiological and recreative impacts. Those facts strengthen the possibilities of Serbia to promote successfully its supply on the tourist market and attract various segments of domestic and foreign tourist clientele. In that context, further tourism development of Serbia’s spas should follow the trends in spa tourism development in other European countries (health and recreational programmes suitable for various segments of clientele, despite of their age, and based on short stays aimed at improving general health; fusion of heterogeneous tourist attractions - medical services, recreational activities, congress tourism, cultural manifestations - in integral tourist supply of spa resorts, etc.).